

стыйықлау хызметі; ж) конспектив хызметі; з) ажыратыушылық ямаса делимитивлестиріу хызметі [12].

Тема атқаратуғын функциялар тексттің қайсы жанрға тийисли екенлигинен ғарезли болады. Тексттеги теманың ұазыйпасы хәм хызметі бойынша илимпазлар тәрәпинен билдирилип атырған хәр түрли пикирлер хәр бир функциональ стильге тән болған тийкаргы белгилерге нәзер аударылса өз-өзинен айқынласады. Мәселен, рәсмий ис қағазлары стилинде тема номинатив хызмет атқарады, яғный тексттің әпиұайы атамасы хызметин атқарады. Ал, көркем әдебий шығармаларда көркем дәрәтпениң атамасы тексттің әпиұайы атамасына салыстырғанда әхмийетли хызмет атқарады. Ол тексттің бир бөлими. Бул хәр қандай көркем шығармада теманың атқаратуғын функцияларының курамалы комплекси хәм мәнилик ұазыйпалары тийкарында тастыйықланады.

Э.И.Турчинскаяның пикиринше, хәтте тийкаргы функциясы хабарлау хәм тәсир етиушилик болған газета-публицистикалық стильде тема публицистика жанрларынан ғарезли болады. Информациялық жанрларда хабарлау хызметі баслы орында турады. Бас мақалада информация исендириушилик-шөлкемлестиріушилик сыпатта болады, ал фельетон хәм памфлетлерде тәсир

етиушилик функциясы баслы орынға шығады. Автордың көрсетиуинше, хәр қандай тема жанр хәм тексттің стилинен ғарезсиз тийкаргы үш хызмет атқарады: а) тексттің жанры хәм характери туұралы оқыушыға хабарлайды; б) тексттің мазмуну туұралы мағлыұмат береді; в) текст пенен танысуға оқыушыны қызықтырады.

Биринши хәм екінши функция теманың информациялық функциясын кең түрде түсиниуге байланысly. Бул халатта тема тек ғана затлық логикалық информацияны жеткеріу менен шекленбейди, ал оның мазмуну менен байланысly, тексттің түри, характери ҳаққында информация береді [13].

Қулласы, тил билиминде газета мақаларына тема койыудың теориялық мәселелери әдеуір дәрежеде изертленген. Ал, қарақалпақ тил билиминде бул мәселе елеге шекем изертленбеген, изертлениуи зәрүр актуал мәселелердің бири. Қарақалпақстанда жәрияланатуғын газета материаллары тийкарында бул теманы арнаұлы түрде изертлеу қарақалпақ халқының миллий менталитетине байланысly газета материалларына атама койыуда қандай өзгешеликлер бар екенлигин, оның семантика-структуралық хәм стилистикалық өзине тәнлигин анықлау мүмкиншилигин береді.

Әдебиятлар

1. Александрова А.И., Васильев С.Л. Ориентирующая функция газетного заголовка как ключевой компонент его прагматики // Вестник Балтийского федерального университета им.И.Канта. -2014. Вып.8. -С.62-67.
2. Манькова Л.А. Лингвистическая типология газетных заголовков (90-е годы XX века). Дисс....канд.фил.наук. – Симферополь: 2000, -С.192.
3. Костомаров В.Г. Из наблюдений над языком газеты: газетные заголовки. // Из опыта преподавания русского языка не русским. –Москва: “Мысль”, 1965.
4. Сыров И.А. Функционально-семантическая классификация заглавий и их роль в организации текста // Филологические науки. –Москва: 2002, -С.116.
5. Белов Ю.А. Смысл газетного заголовка: трудности интерпретации. // Вестник Башкирского университета. 2013. Т. 18. №3. –С. 794-796.
6. Винокур Г.О. Глагол или имя. –Москва: «Русская речь», 1928, №3.
7. Вомперский В.А. И изучению синтаксической структуры газетного заголовка. // Тезиси докл на республикан.наук.конференции. –Алма-ата: 1966. –С. 82-85.
8. А.С.Попов. Синтаксическая структура современных газетных заглавий и её развитие. // Развитие синтаксиса современного русского языка. –Москва: 1966, -С. 95-126.
9. Суворов С.П. Особенности стиля английских газетных заголовков. // Язык и стиль. –Москва: “Мысль”, 1965.
10. Мужев В.С. О функциях заголовков // Вопросы романо-германской филологии. –Москва: 1970. Вып. 55. –С. 86-94.
11. Ноздрин Л.А. Заглавие текста Грамматика и смысловые категории текста: Сб.науч.труд. им.М.Тореза. –Москва: 1982. Вып. 189. –С. 183-200.
13. Турчинская Э.И. Соотношение заголовка и текста в газетно-публицистическом стиле. // Лингвистика текста и лексикология. Сб.наук.трудов МНПНИИЯ им.М.Тореза –Москва: 1984. Вып. 234. –С. 134-146.

РЕЗЮМЕ

Мақалада газета мавзулари тадқиқига мурожаат қилинган. Мақола сарлавҳалари бўйича таърифлар ўрганилган ва унинг бажарадиган вазиғалари аниқланган. Қарақалпоқ тилшунослиғида газета мавзуларини семантик-структур ва услубий тадқиқ этишининг зарурияти асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся обзор исследований посвящённых изучению газетных заголовков. Приводятся определения заголовков и рассматриваются функциональные особенности заголовков. Отмечается необходимость исследования в каракалпакском языковедении газетных заголовков в семантико-структурном и стилистическом аспектах.

SUMMARY

The article reviews the study of newspaper headlines. There are given the definitions of headings and functional features of headings. It is emphasized the necessity of the research in the Karakalpak linguistics of newspaper headlines on the semantic-structural and stylistic aspects.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАЗАҚ СӨЙЛЕСИМИНДЕ УШЫРАСАТУҒЫН АРАБ-ИРАН ТИЛЛЕРИНЕН КИРГЕН СӨЗЛЕР ҲАҚҚЫНДА

Ы.А.Қуттымуратова – филология илимлери бойынша философия докторы

Г.Б.Базарбаева - магистрант

Әжсинияз атындағы Нөкіс мәмлөкетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: диалект, шева, адабий тил, термин, луғат.

Ключевые слова: диалект, говор, литературный язык, термин, словарь.

Key words: dialect, accent, literary language, term, dictionary.

Тарийхый дереклерге нәзер тасласак, Қарақалпақстан Республикасында жасайтуғын қазақлардың туұысқан тиллес халықлар есапланған өзбек, түркмен, қарақалпақлар менен көп дәуірлерден берли бирге жасап киятырғанын көремиз. Соның нәтийжесинде, бул жердеги қазақлардың тили тиллик, этнографиялық өзгешеликлерге ийе. Бул аймақтағы қазақлардың тилинде әсиресе, қарақалпақлардың тилинің тәсири жүдә күшли сезиледи. Себеби, олар

басқа миллет ўәкиллерине қарағанда көбирек қарақалпақлар менен аралас жасайды. Аймақтағы қазақлардың тилине басқа тиллердің тәсириниң еки жағдайын көрсетиуге болады. Бириншиден, жергиликли қазақлардың өзбек, түркмен хәм қарақалпақлар менен қоңсылас отырыуы нәтийжесинде болса, екіншиден бул сөйлесимге басқа тиллердеги сөзлердің тиккелей емес, ал қазақ тилинің басқа диалектлери хәм сөйлесимлери арқалы өтиуи болып

есапланады. Хәр қандай тилге басқа тиллердің сөзлеринің өтиуі нызамлы қубылыс. Бул нызамлылықты изертленген сөйлесимнің лексикасында да көреміз. Сөйлесимдегі көп сөзлер түркий тиллердегі сөзлер менен мәнилес. Деген менен, бул сөзлердің барлығын басқа тиллерден аұысқан сөзлер деп қарауға болмайды. Изертленген аймақтағы қазақлардың тилиндегі гейпара сөзлер шығысы жағынан араб, парсы, шығыс халықларының тилинен, сондай – ақ түркий тиллерден аұысқан болса, гейпаралары туұысқан өзбек түркмен хәм қарақалпақ тиллеринен соның менен бирге, орыс тилинен кирген сөзлер де ушырасады.

Тилимизде араб, иран тиллеринен сөз алмасыуы жүдә ертеректе тоқталған қубылыс. Бул өзгеріс сол миллетлери менен туұры қарым-қатнастың нәтийжеси емес, бул сөзлер дәслепп сауда-сатықтан, динге байланыссы басқа түркий халықлары арқалы болыу мүмкин.

Қарақалпақстан республикасындағы отырықшы қазақлардың тилинде араб-иран сөзлери көптеп ушырасады. Булар үйренилип отырған сөйлесимге қарақалпақ, өзбек, түркмен халықларының тили арқалы кирген, өйткени бундай сөзлер қазақ тилине қарағанда халықлардың тилинде көбирек қолланылады. Оларды қазақлардың тилиндегі диалектлик қубылыс деп таныймыз.

Араб-парсы тиллеринен диалектке енген сөзлер күнделикли өмирге керекли зат атамаларынан, шаруашылықтың түрли салаларына байланыссы түсиниклерден, затлық атамалардан турады. Көлеми жағынан алып қарағанда араб тилинен кирген сөзлерге қарағанда парсы тилинен кирген сөзлердің саны көбирек. Араб тилинен кирген сөзлерге гейпараларына мысаллар келтиремиз:

Әмел - жұмыс, хызмет, хәрекет, қәбилет, жұмыс ислеу. Арабша-*гаман*.

Атар – саудагер, майда қол өнерменти. Арабша – *атар*, түрли товарлар сатыушы.

Бәрәкәт – табыс, бақыт, пайдалы болыу, жаратыушының жарылқауы. Арабша – *бәрекет*.

Елат – ел, журт, халық, көпшилик жәмәат. Арабша – *елат*.

Жаба – темир, айыр, аша темир. Арабша – *яба*, түркменше де *яба*.

Қала – қорған, бекинис, бекинисли қорған. Арабша – *қала*.

Қассан – мал соятуғын инсан, гөш сатыушы саудагер. Арабша – *қасан*.

Лақабы – атақ, хызмет. Арабша – *лақан*.

Шайыр – ақын. Арабша – *шайыр*, әйемги түрк тилинде *saig*- сауғ, татарша – *шағырь*.

Бундай алмасқан сөзлердің тағы бир белгили топары иран тиллерине тән. Оның баслы себеби – Орта Азия, Хорезм халықларының Иран журты менен белгили уақытларда тиккелей қарым-қатнаста болыуы.

Иран тиллеринен кирген сөзлер күнделикли өмирге керекли зат атамаларына, шаруашылықтың хәр түрли салаларына байланыссы келеди. Буларды аұызеки сойлеминдегі көриниси менен мәнисин салыстырып отырып, төмендегідей етип бөлиуге болады.

Андуа – үй сыбайтуғын темир қалақ.

Айуан/аюан үй алдына қосып салынған кең, салқын, жарық бөлме. *Айуан* парсы сөзи, қарақалпақ

тилинде үйдің алдыңғы қалқасы, бастырмасы деген мәнисин билдиреди.

Бимурат – мақсетсиз, орынсыз жұмыс, ис. Парсыша – *бимоуреди*.

Дәнден – тис тазалайтын, шуқылайтуғын ағаш қурал. Парсыша – *дандан*, мәниси тис.

Дүмше – жезқуман, көк шәйнек, шай қайнатылатуғын шүмексиз ыдыс. Парсыша – *дом*, мәниси – *қуйрық*. Қазақ тилинің айырым сөйлесимлерінде *түмче* – суу қайнататуғын қумыра.

Жанжыр – шынжыр, темир жип, қурсау. Парсыша – *занджир*.

Қалы/Кели – килем, түкли гилем. Парсыша – *гали*.

Кемер/қамар – белбеу, жалпақ белбеу. Сайманларын сайланып, алтыннан кемер байланып, шубарға қағып минеди («Алпамыс» дәстанынан). Парсыша – *қамар*, татарша – *кәмәр*.

Жуалдыз/шуалдыз – тебен ийне, жууан ине, парсы тилинде – *човалдуз*, үлкен ийне деген мәнисти билдиреди. Уйғырша – *жувалдуз*, азербайжанша – *чувалдуз*, түркменше – *чуалдуз*, қарақалпақ тилинде – *жуалдыз*.

Зәмбил – себет, корзинка, сумка. Тал шыбығынан тоқылған ыдыс. Парсы тилинде – *замбил-корзинка*, сумка мәнисиндегі ыдыс. Өзбекше – *зомбил*, уйғырша – *зәмвил*. Азербайжанша – *мәнбил* - корзина, носилка дегенди билдиреди.

Күзе – қумыра, қумнан күйдирилип сырланған ыдыс. Парсы тилинде – *күзе-қыш* ыдыс, өзбекше *куза*, уйғырша – *коза*, түркменше – *куйзе*.

Қазақ тилинің Шу говорында *көзе* – суу тасыйтуғын ағаш шелек.

Нәм, нам – аты, атағы. Парсы тилинде – *нам*, өзбекшеде – *ном*.

Музафпат – область, үлке, округ хәм т.б. тәжик тилинде – *музофот* – дөгерек әтирап, үлке мәнисин билдиреди. Өзбек тилде де бул сөз өз мәнисинде қолданады.

Тастар – дастурхан. Парсы тилинде – *дастархан*.

Шиниа – шөлмек, шийше ыдыс. Парсы тилинде *шеше*.

Биз жоқарыда Қоңырат районында жасайтуғын қазақлар тилиндегі айырым лексикалық айырмашылықтар хақында сөз еттик. Әлбетте, олардың тил айырмашылықтары сол топарлар мен шектелмейди. Лексикалық топарлар арасында күнделикли өмирде актив қолданылатын сөзлер де, әдебий тилге салыстырғанда белгили дәрежеде ушырасатуғынлары да бар.

Жуумақлап айтқанда, говор тилин, олардағы лексика-семантикалық қубылыстарды лингвогеографиялық көринис жағынан қарағанда, өзлерине тән белгилери бар деп айта аламыз. Қазақ тилинің басқа говорлары сыяклы Қарақалпақстан республикасындағы қазақ говорын диахрониялық изертлеу бизге төмендегідей пикир айтыуы мүмкинлигин берди: оның лексика-семантикалық айырмашылықтарында урыулық-қәуимлик тилдің гейпара қалдықтарының бар болыуы; оған араб-иран тиллери элементлери ерте дәуирден кирди; қоңсылас хәм туұысқан тиллердің (қарақалпақ, өзбек, түркмен) өз ара тәсири, олардың тилин хәр түрли омонимлер, синонимлер, антонимлер, фразеологиялық дизбеклер хәм т.б. байытыуын белгилеп өтиуге керек.

Әдебиятлар

1. Абдуллаев Ф. Хорезм шевалари. –Тошкент: 1961.
2. Бекетов Б. Қарақалпақстан қазақтарының тілі. –Алматы: 1990.
3. Диалектологиялық сөздік. -Алматы: 2007.
4. Жүнісов Н. Халық тілінің жергілікті ерекшеліктері. –Алматы: 1981.
5. Нұрмағамбетов Ә. Түркменстандағы қазақтардың тілі. –Алматы: 1974.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қарақалпақстан Республикасында истиқомат қиладған қозоқлар тилига хос хусусиятлар хақида сұз юритилади. Мазкур худуддан тўпланған материаллар негизиде қозоқ тилининг лексик хусусиятлари бошқа туркий халқлар (қарақалпақ,

ўзбек, туркман) тилларига қиёсланиб таҳлил қилинади ва тилларнинг ўзаро таъсири масаласига урғу берилади. Қозоқ тилидаги форсий, арабий ўзлашмалар ва бу жараённинг худуд аҳолиси тилидаги ўзига хослиги ёритиб берилади.

РЕЗЮМЕ

В статье автор рассматривает языковые особенности казахов, проживающих в Республике Каракалпакстан. В ней на основе собранных материалов проанализированы некоторые лексические особенности языка казахов данного региона, в сравнительном аспекте с другими тюркскими языками (каракалпакским, узбекским и туркменским). При этом автор акцентирует своё внимание на их лингвистическом взаимодействии. В статье рассматриваются элементы вошедшие из арабско-иранского языка в данном говоре.

SUMMARY

The author of the article describes the language peculiarities of Kazakhs living in Kungrad district of Karakalpak Republic. On the base of gathered materials in the region it was analyzed some lexical peculiarities of Kazakhs comparing with other Turkic languages (Karakalpak, Uzbek and Turkmenian). The authors focus their attention on linguistic relations of accents. The article deals with elements borrowed from the Arabic-Iranian language in this dialect.

Т.ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫҢ «ҚАРАҚАЛПАҚНАМА» РОМАН-ЭССЕСИНДЕ ЖАНАПАЙЛАРДЫҢ СТИЛЛИК ҚОЛЛАНЫЛҒАНЫ

С.Шынназарова - филология илимлериниң кандидаты, доцент

Г.Мамбетова - филология илимлери бойынша философия докторы

Әжинуияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сўз туркумлари, услуб, юклама, адабий тил, бадий матн, компонент, маъно хусусиятлари,грамматик курилиш.

Ключевые слова: части речи, стиль, частицы, литературный язык, художественный текст, особенности значения, грамматическая структура.

Key words: parts of speech, style, particles, literary language, literary text, component, semantic peculiarities, grammatical structure.

Хәр қандай халықтың тилиниң миллий өзгешелик-лери сол халық лексикасында қолланылатуғын мәни-ли сөзлер менен бир қатарда көмекши сөзлер арқалы да өзгешеленеди.Көмекши сөз шақаплары да көркем шығармалар тилинде стиллик қолланылыуы бойынша ўақыяның бағыт-бағдарын белгилеп бериўде, қахарманлардың, персонажлардың характерин анығырақ ашып көрсетиўде, сол шығарма тилиниң стильлик көркемлик дәрежесин айрықшалап көрсетиўдеги хызметлери салмақлы.

Хәр бир инсанның өз ана тилинде пикирлерин басқаларға тәсирли,мазмунлы жеткериўинде мәни-ли сөз шақабы яки көмекшили-ли хызметинде болсын орны айрықша. Себеби ,тилде хеш қандай аўысық сөздің өзи жок. Ал, пикирди тәсиршән етип басқаға жеткере алыўында хәр бир сөзди, сөз формаларын, хәттеки пәтти, сести де өз орынлы орнында дурыс қоллана алыў керек. Бунда ең тийкарғы сөз байлығы халықтың тилинде,ал халық тилиниң сан әлўан тиллик байлығы көркем шығармаларда да жәмленген. Демек,сөз байлығымыз ана тилде жәмленген болып, оны хәр бир адам, сол миллет пидайылары, оқыўшы жаслар, үлкен хәм киши теңдей үйрениўи керек. Бул ҳаққында Би-ринши Президентимиз И.А.Каримов: «Өзликти аңлаў,миллий сана хәм ойлаўдың белгиси,адамлар ор-тасындағы руўхый-мәнаўий байланыслылық тил арқалы көринеди. Ең ийгиликли пазыйлетлер инсан қәлбине ең дәслеп ана хәйийи, ана тилиниң бийтәки-рар гөззаллығы менен сиңеди.Ана тили –бул миллеттиң руўхы» [1:83]-деген еди. Демек, билимлендириў саласында хәр бир өсип киятырған жас әўладқа сөз мәнилерин,карақалпак тилинде пикирди аңлатыўда сөз мәнилериниң мүмкиншили-ли хәм имканиятларының кеңлигин,онда көмекши сөзлердин орнын,стиллик қолланылыуы сыяқлы мәселелерди үйретип барыў лазым.

Солай екен, хәр бир сөздин, соның ишинде көмек-ши сөзлердин де өзине тән хызметин, әхмийетин үйре-тиўде көркем шығармалар тили ҳаққында белгили түсиниклерге ийе болыў керек. Көркем шығарманың тилиниң лексикалық курамы бойынша бай екенлиги, оның грамматикалық курылысы, стиллик айрықша-лықлары бир тутас түрде үйрениўди күтип турған мәселелерден саналады.

Миллий ана тилимиздин жән-жақлама байып, раўажланыўына өз үлесин қосқан Өзбекстан Қахарма-ны Төлепберген Қайыпбергенновтың «Қарақалпакнама» роман-эссесинде көмекши сөзлерден жанапайлар да

белгили стиллик мақсетлерде жумсалған. Әдет-те,көркем шығарманың тили өзиниң көркемли-ги,образлылығы,тәсирлилиги менен ажыралып турады. Көркем шығарма тилинде ана тилимиздеги дерлик бар-лық бирликлер белгили стиллик мақсетлерде жумсала-ды. Ол, өз гезегинде, шығарма тилиниң бай, тәсирли болыўына, оқыўшыға эстетикалық жақтан тәсир көрсе-тиўине хызмет етеди. Қарақалпак тил билиминде көркем шығарманың тилине байланыслы бир қанша мәселелер Е.Бердимуратов, Х.Ҳамидов, О.Доспанов, Д.Сайтов, А.Бекбергеннов, Ш.Абдиназимов, А.Пирниязова, Б.Юсупова хәм басқалардың мийнетле-ринде сөз етилген.

Тил билиминде Т.Қайыпбергенновтың шығарма-ларының тиллик өзгешеликлерин изертлеўде, улыўма көркем шығармалар тилиниң изертлениўи бойынша бир қатар мәселелердин бар екенлигин көрсетеди. Т.Қайыпбергеннов шығармаларында басқа да тил бирли-клери менен бирге көмекши сөзлердин мәнилик түрле-ри шебер қолланылған.

Жанапайлар- көмекши сөзлердин тиркейишлер хәм дәнекерлер менен теңдей қолланылатуғын айрықша түри. Жанапайлар ҳаққында сөз еткенимизде,олардың гәпке ямаса гәптеги өзи қатнаслы сөзлерге қосымша жанапайлық мәни қосатуғын көмекшили-ли хызмети түсиниледи.

Т.Қайыпбергенновтың «Қарақалпакнама» роман-эссесинде жанапайлар бир қанша стиллик хызметлерде айрықшаланып турады. Атап айтқанда, жанапайлардың мәнилик түрлеринен хәр бири дәл, белгили мақсетлерде қолланылған. Мысалы,бүгинги күнге шекем жанапай-ларды өзи менен қатнаслы сөзлер хәм гәплерге со-раў,айырыў-шеклеў, күшейтиў хәм модаллық мәнилер-де келиўине қарай топарларға бөлип үйренилиўи бизге мәлим.Оларды стиллик мақсетлерде жумсалыўын жа-напайлардың хәр бир мәнилик түри арқалы өз алдына қарастырыў мүмкин.1.Сораў жанапайы – сораў жа-напайы дегенде оны басқа жанапайлардан өзгешелеп көрсететуғын тийкарғы формалары арқалы айырымла-нып турыўы нәзерде тутылады. Жанапайлардан сораў жанапайы: ма / ме, ба / бе, па / пе хәм ше көмекши сөзлери арқалы аңлатылады.«Қарақалпакнама» шығармасында бул жанапайлар төмендеги мысалларда айрықша стиллик өзгешеликлер менен келген.

Адам өмириндей тезлиги күшли ҳәрекет бар ма бул дүньяда? (35-б)

– Шашылған сүйеклеринди қасындағы жигитлерге тергизиў ушын ертип киятырсаң ба? (35-б)